

Эшназаров Т.Ш.Тошкент Молия институти
профессори, и.ф.д.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ҒАЗНА ИЖРОСИ: БЮДЖЕТ МАБЛАҒЛАРИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА БОШҚАРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Бюджет касса ижросининг моҳияти ва афзалликлари даромадларнинг келиб тушиши ва харажатларнинг амалга оширилишини барқарорлаштиришдан иборат. Ушбу жараён Давлат бюджетининг касса ижросини режалаштириш ва бошқаришнинг мураккаб тизимини ўзида мужассам этади ва, ўз навбатида, Давлат бюджети ижросини режалаштириш механизмининг талаб этади.

Давлат иқтисодий тартибга солиш тизими орқали иқтисодий муносабатларнинг барқарор ривожланишини таъминлайди. Давлатнинг ўз вазифа ва функцияларини бажаришга ҳамда иқтисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишга имкон берадиган воситалардан бири Давлат бюджетидир.

Давлат бюджети иқтисодий восита сифатида ижтимоий ишлаб чиқаришга сон ва сифат жиҳатдан таъсир этишга қодир. Сон жиҳатдан таъсир этиш Давлат бюджети молиявий ресурсларини пропорциялар билан тақсимлаш билан белгиланса, сифат жиҳатдан таъсир этиш эса қайта ишлаб чиқариш жараёнида иштирокчиларнинг молиявий ҳолатига молиявий муносабат шакллари ташкил қилиш билан белгиланади. Давлат ихтиёридаги марказлаштирилган пул жамғармаларининг самарали ижроси давлат юритаётган сиёсатнинг муваффақиятли бўлиши имкониятини беради.

Давлат бюджетининг касса (тушумнинг ҳақиқатда тушиши ва маблағнинг ҳақиқатда чиқиши) ижроси мамлакат зиммасига юклатилган мажбуриятларни ижро этишнинг муҳим механизми ҳисобланиб, Ғазначилик тизимида бюджетнинг касса ижроси Ягона (ЯҒХ) ёки ҳудудий ғазна ҳисобварақларига пул тушумлари ва ундан амалга оширила-

диган харажатлар молиявий жараёнларини ўз ичига олади. Бюджет касса ижросининг моҳияти ва афзаллиги даромадларнинг келиб тушиши ва харажатларнинг амалга оширилишини барқарорлаштиришдан иборат. Ушбу жараён Давлат бюджетининг касса ижросини режалаштириш ва бошқаришнинг мураккаб тизимини ўзида мужассам этади ва, ўз навбатида, Давлат бюджети ижросини режалаштириш механизмининг талаб этади.

Режалаштиришнинг асосий мақсади хато қарорлар қабул қилиш хавфини пасайтирувчи воситалар ва муқобил вариантларни аниқлашдан иборат бўлиб, биринчи вазифаси, тезкор режаларнинг тахминий вариантларини ишлаб чиқиш бўлса, иккинчиси, молиявий маблағларга бўлган муайян эҳтиёжни аниқлаш ва уларни прогноз қилишдан иборатдир.

Бюджет ижросини режалаштириш касса тушумлари ва касса тўловларининг мувофиқлигини таъминлаш ҳамда маблағлар жалб қилиш режаларини ишлаб чиқишга асосланган бўлиб, бюджетнинг даромадлари ва харажатларини кассали режалаштириш ва пул маблағларини кассали бошқаришдан иборатдир.

Бюджетни кассали режалаштириш – бу даромад тушумлари прогнозлари, харажат ре-

жалари йиғиндиси ҳамда уларга тузатишлар киритишнинг тезкор механизмидир. Бюджет пул маблағларини кассали режалаштиришни бешта асосий таркибий қисмга ажратиш мумкин:

- даромадлар прогнози ва харажатлар режаси асосида касса оқимларининг йиллик режасини ишлаб чиқиш;

- манбалар бўйича ғазна ҳисобварақларига даромадлар тушумларини ташкил қилиш;

- бюджет харажатларини ижро этиш учун маблағларнинг ўз вақтида ажратилишини таъминлаш;

- амалдаги ижро мониторингини юритиш ва уларни режадаги маълумотлар билан солиштириш;

- эмиссия ва давлат қарзини қайтариш – қисқа муддатли ортиқча маблағларни энг қулай шартларда бюджет тадбирларини молиялаш учун йўналтириш.

Юқоридаги таркибий қисмларнинг бирини олиб ташлаш пул маблағларини режалаштириш ва бошқаришнинг бузилишига олиб келади.

Бюджетнинг даромадлари ва харажатларини кассали режалаштириш бу даромад ва харажатларнинг ҳамда маблағ жалб қилиш касса режаларининг умумлашган кўринишидир.

Касса режаси – бу ўтган давр асосида тузилган ва келгуси давр ўзгаришларини ҳисобга олган даромадлар ва харажатлар прогнози ҳамда бюджетдан маблағ олувчиларнинг келгусидаги тўловларидир.

Касса режаси Ғазначиликнинг (Ягона) ғазна ҳисобварақларидан ўтувчи молиявий оқимларнинг кунлик прогнозларини кўрсатади. Йил боши ҳолатига кўра, касса режаси бюджетнинг тузилиши лозим бўлган даромадлар ва харажатлар ёйилмаси билан мувофиқлаштирилиб, тушумлар бўйича вазиятнинг ўзгаришига ва амалга оширилаётган харажатларнинг долзарблигига қараб доимий равишда қайта кўриб чиқишни талаб этади ҳамда даромадлар ва харажатларнинг ҳар ойга бўлинган чораклик прогнозларини акс эттиради. Бюджет ёйилмасининг даромад қисмини ишлаб чиқиш учун юзага келган макроиқтисодий кўрсаткичлар, солиқ ставкалари, прогноз қилинаётган давр даромад кўрсаткичлари базасининг ўтган давр маълумотлари асос бўлиб хизмат қилса, унинг

харажат қисмини ишлаб чиқиш учун эса харажатлар сметаси асос вазифасини ўтайди. Харажатлар сметалари харажат моддаларининг ҳажмини, мақсадли йўналишларни, сақлаб туриш ва муайян тадбирларни амалга ошириш учун бюджетдан бериладиган маблағларнинг ҳар ой бўйича тақсимланишини белгилаб беради.

Касса режаларини тайёрлаш даромадлар, тўловлар келиб тушиши ва мажбуриятлар мониторингини ўтказишни талаб қилади. Ушбу режалардан (Ягона) ғазна ҳисобварақлари бўйича тўловлар учун пул маблағларининг ҳар ойлик ўтказилишини аниқлашда фойдаланилади. Улар тушумларни прогноз қилиш ва ўтган ойлار бюджетининг ижросини таҳлил қилиш учун асос ҳисобланади.

Даромадларнинг ва харажатларнинг касса режаларидан ташқари, маблағ жалб қилиш режалари ҳам тузилади. Маблағ жалб қилиш (қарз олиш) режаси бу тушумлар ва харажатларнинг мувозанатлашувини таъминловчи механизм бўлиб, у пул маблағлари тушумлари ва тўловларининг прогнозлари асосида тузилади ва бу билан бутун режалаштирилаётган давр учун касса режасининг мувозанатлашувига эришилади. Бунда жалб қилиниши лозим бўлган маблағлар бўйича ҳар йили молиялаштириш режаси тайёрланади. Ушбу режа йиллик бюджет билан боғланиб, йиллик қарз бўйича таклиф этилаётган тўловлар миқдори, мақсади, муддатлари ва вақтини аниқлайди. Мазкур молиявий режа маблағ жалб қилиш режалари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Даромадлар ва харажатларни кассавий режалаштиришнинг таркибий қисмлари Давлат бюджетига маблағлар оқими ҳамда Давлат бюджетидан маблағлар чиқимларидан таркиб топади.

Давлат бюджетига маблағлар оқимига солиқ даромадлари, йиғимлар ва бошқа, солиқдан ташқари тушумлар, хизматлар учун тўловлар, грантлар, фоизлар бўйича тўловлар, активларни сотиш, қарз беришдан ва жалб қилинган маблағлардан тушган тушумлар киради. Давлат бюджетидан маблағлар чиқими эса иш ҳақи, хизматлар, жиҳозлар етказиб бериш, асосий сармоя активлари, қарзнинг асосий суммаси ва фоизлари ҳисобига тўловлар, операция харажатлари, капитал қўйилмалар учун сарф-харажатлар, маҳаллий ҳокимият

органларига субсидиялар, субвенциялар, дотациялар, бошқа бюджет бирликларига (масалан, пенсия жамғармаси) ўтказмаларни, бошқа ўтказмалар (масалан, корхоналар учун), бюджетдан ташқари харажатларни (масалан, корхона ҳукумат кафолати остида олинган қарз бўйича тўловга лаёқатсиз бўлиб қолганда) ўз ичига олади.

Касса режалари ҳар ҳафтада янгилашиб, 57 ҳафтага тузилиши (қўшимча давр билан ҳисоблаганда) мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Чунки бир йиллик вақт оралиғи касса режаларида қайтариш муддати бир йилдан сўнг келадиган Ғазначилик облигациялари чиқарилишини, қисқа муддатли қарз мажбуриятлари учун энг узоқ муддатни тўлиқ акс эттириш имконини берибгина қолмай, молия йилининг якунига кўра қўшимча даврда йил бошида касса режаларини янгилаш ва ўтаётган йилнинг касса харажатларини тўлиқ тугаллаш имконини ҳам беради. Бу ҳолат, ўз навбатида, келадиган молия йилининг Давлат бюджети даромадлар ва харажатлар йиллик касса режасини жорий йилнинг охиригача ишлаб чиқилишини тақозо қилади.

Даромадлар ва харажатлар йиллик касса режаси бюджет даромадининг ҳар бири тури (солиқлар, солиқдан ташқари тушумлар ва бошқ.), ва бюджет харажатининг ҳар бир моддаси акс эттирилган ҳолда тузилади.

Амалдаги касса тушумлари ва тўловлар ўртасидаги фарқларнинг даражаси бюджет даромадлари ва харажатларининг кассали режалаштириш мезони бўлиб ҳисобланади. Касса режалари доимий равишда мониторинг ва таҳлил қилиш натижасида олинган прогноз ва амалдаги натижалар ўртасидаги фарққа қараб ҳар ҳафтада янгиланиб борилишни тақозо қилади. Прогноз қилишни ҳар ҳафтада янгилаш жараёни прогноз ва амалдаги натижалар ўртасидаги фарқлар вақтинчалик ёки доимий ўзгаришларни акс эттириш-этирмаслигини аниқлашга қаратилади.

Бюджет даромадлари ва харажатларини кассали режалаштириш ривожланган ва кўпгина мамлакатларда давлат бюджетига пул маблағларининг оқими ва чиқимини прогноз қилиш усуллари асосида амалга оширилади. Оқимлар, асосан, пул маблағлари тушумининг мунтазамлигига боғлиқ. Тушумларнинг мунтазамлиги, ўз навбатида, солиқлар став-

каларидаги ўзгаришларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун оқимларни аниқлаш ва баҳолаш солиқларнинг ўртача ставкаларидаги амалдаги ва кутиладиган реал ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)даги ва нархлар даражасидаги йилдан-йилга содир бўлаётган ўзгаришлар тўғрисидаги иқтисодий тасаввурларни ўз ичига олади.

Ойлик оқимларни прогноз қилишда прогнозлар ЯИМдаги ўзгаришлар ва инфляцияни ҳисобга олган ҳолда, тузатишлар киритилган ўтган йил учун маблағларнинг ойлик йиғими тенденциялари асосида ҳисоблаб чиқилади. Оқимларни прогноз қилиш усули солиқ ставкаларидаги ўзгаришларни кўрсатиш йўли билан мослаштирилиши мумкин. Бунда камидан бутун ўтган йил ва у бўйича маълумотлар мавжуд бўлган жорий йилнинг бир ойи учун ойлар бўйича тушумлар тўғрисидаги маълумотлар тўпланади.

Даромадлар режаси кутиладиган даромадлар ва уларнинг келгусидаги ўзгаришлари тўғрисида фараз қилиш имконини беради. Ойлик чиқимларни прогноз қилишда эса фақатгина харажатларни баҳолаш учун макроиқтисодий ўлчовлардан фойдаланилмайди. Улар бюджетни тайёрлаш ва тасдиқлаш вақтида, яъни инфляциянинг ўсиши бюджетнинг ўсишига олиб келмайдиган, айти пайтда, ЯИМнинг ўсиши йиғимларнинг ўсишига олиб келадиган вақтда ҳисобга олинади. Мазкур усул амалда ажратилган маблағлар ставкаларидаги ўзгаришларни кўриб чиқиш имконини ҳам беради. Иш ҳақларини ҳисобга олишда, масалан, йил ўртасида иш ҳақларининг тасдиқланган ўсиши билан боғлиқ юқори харажатлар кейинги ойлар учун ҳам прогноз қилиниши мумкин. Бундан ташқари, ҳафталик ҳамда кунлик прогноз қилиш усуллари касса режаларини тузишда муҳим ҳисобланади.

Бундан ташқари, давлат ғазнасига тушиши лозим бўлган тушумлар тўғрисидаги ахборотлар ҳам муҳим ҳисобланади. Масалан, Австралия Ғазначилиги касса оқимлари тўғрисидаги ахборотни ташкилотлар томонидан ҳар ҳафтада тақдим этилишини талаб қилади. Бундай усул 98 кун олдинга кунлик оқимлар ва чиқимларни, шу жумладан, ҳафталик оқимларни прогноз қилиш имконини беради.

Шунингдек, прогноз қилишнинг статистик усуллари ҳам мавжуд бўлиб, улар динамик

қаторлар билан намоён этилган иқтисодий кўрсаткичларни экстраполяция қилиш билан боғлиқ.

Экстраполяция – бу динамик қатор тенденциясини топиш, яъни аввалги даражалар маълум бўлган бир пайтда кейинги даражалар кўрсаткичларини топиш демакдир. Динамик қаторлар тенденциясининг экстраполяцияси тез-тез ишлатилади, чунки у анча содда бўлиб, нисбатан кичик ҳажмдаги ахборот ҳажмини ва содда математик усулларни талаб қилади. Бунда масалан даромадларнинг йиллараро тушумларини ёки харажатларини прогнозлаштириш мумкин.

Касса режасининг амалдаги ижросини таҳлил қилмасдан ва баҳоламасдан туриб самарали касса ижросини амалга ошириб бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, харажатлар устидан умумий назоратни амалга оширишни, маблағ жалб қилишнинг энг паст қийматини аниқлашни ва бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажат лимитларини (харажатларни тўлаш учун рухсатномалар) асосини таъминлаб, пул маблағларини кассали бошқаришга хизмат қилади.

Пул маблағларини кассали бошқаришнинг мақсади барча бюджетларнинг ижросини ўз вақтида яқунлаш, эҳтимолли хатарларни пасайтириш, тўловларни ўз вақтида амалга ошириш ва тушумларни қабул қилиш харажатларини камайтиришдан иборатдир.

Бюджетнинг ғазна ижроси чоғида унинг пул маблағларини бошқаришнинг асосий воситаларидан бири бўлиб, харажатларни тўлаш учун рухсатнома (ХТР) ҳисобланади.

ХТР ҳужжат сифатида бюджет ташкилотининг шахсий ҳисобварағида акс эттирилади ва унга муайян бериб борилади.

Шунингдек, қисқа муддатли қарзлар ҳам самарали кассали бошқаришнинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Ушбу қарз воситалари йил мобайнида бюджет даромадларининг тушуми кечикиш билан кутилаётган ҳолларда бюджетни узлуксиз ва бир текис таъминлаш учун ишлатилади.

Давлат бюджети доирасида кассанинг яхши бошқарилиши ликвидликни бошқаришнинг банк тизимини яхшилайдди. Чунки банк тизимида Ғазначиликнинг молиявий оқимлари энг катта миқдорни ташкил қилади ва ўз омонатларида ёки ўзининг маблағ жалб қилиш

фаолиятида, кескин ўзгаришларни амалга оширган ҳолда, банк тизимининг ликвидлиги бузилишига таъсир қилади. Ривожланган мамлакатларда, жумладан, Францияда ғазначилик тизими давлат бюджети пул маблағларини бошқаришда Франция банки билан ҳамжиҳатликда иш олиб боради. Бюджет харажатларини доимий пул маблағлари билан таъминлаб туришда банкнинг бўш маблағлари ҳам восита сифатида ишлатилади. Бунда, биринчидан, даромадлар тушуми ўртасидаги қисқа муддатли узилишлар ва давлатнинг харажатларини (кўзда тутилмаган харажатлар ҳам) ўз вақтида тўлашнинг (чунки давлат бюджети ҳисобидан тўлаб бериладиган харажатлар кечиктирилса, амалдаги Франция қонунчилигига асосан бўнак ёки жарима ундирилади), иккинчидан, банк муассалари бюджет маблағларининг маълум бир қисмидан доимий фоизларсиз фойдаланишининг имкони мавжуд бўлади. Бошқа ривожланган мамлакатларда эса фоизлар ҳисобига давлат маблағлари тартибга солувчи ставкаларда фонд бозорларига жойлаштирилади ва фондлардан ёки банк муассасаларидан давлат харажатлари учун муддатли қарз маблағлари жалб қилинади.

Бюджетлар ҳисобварақларининг ликвидлигини ошириш – бюджет маблағларидан янада самарали фойдаланиш ва молиявий ресурсларни бошқаришнинг сифатини яхшилашдаги муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади.

Бугунга келиб, Россия Федерациясида ҳам федерал бюджетнинг ягона ҳисобварағидаги маблағлар қолдиқларини бошқаришнинг самарадорлигини таъминлаш Федерал даражада банк депозитларидаги федерал бюджет маблағларини жойлаштириш механизмини такомиллаштириш ҳамда кредит ташкилотлари билан РЕПО (қимматли қоғозларни маълум муддатга сотиб олиш ва белгиланган нархда қайтариб сотиш) шартномалари бўйича қимматли қоғозлар олди-сотдисини амалга оширилиши ҳисобига эришилмоқда. Ликвидликни бошқариш ягона ҳисобварақда пул маблағларининг зарурий энг кам даражасини таъминлаш ва вақтинчалик бўш турган маблағлар қолдиқларини жойлаштириш бюджетнинг қўшимча даромадларини олишни ва молиявий ресурсларни бошқариш жараёнла-

рининг самарадорлигини ошириш учун зарур шароитларни яратади.

Давлат маблағларини фонд бозорларига жойлаштиришда ортиқча маблағларни бошқариш қисқа муддатли фоиз ставкаларидаги ортиқча беқарорликка йўл қўймаслик учун ҳам катта аҳамиятга эга. Заҳираларнинг камайиши ставкаларни оширган ҳолда банклар ўртасида рақобатни кучайтиради, айти пайтда, заҳиранинг меъеридан ортиқ бўлиши нархларни пасайтирган ҳолда уларни сотишга ундайди. Бунда прогнозлар қанчалик аниқ берилса, субъектлар ўз операцияларини шунчалик самарали амалга оширишлари мумкин.

Ғазначилик маблағлари қолдиқлари кутилмаган жиддий ўзгаришларининг кунлик асосда содир бўлиши банклар томонидан ушбу ўзгаришларни бошқаришнинг қатор воситаларини ишлаб чиқишни тақозо этади. Шунингдек, ликвидликни бошқариш ва заҳираларни прогноз қилишда узилишларга йўл қўймаслик учун Ғазначиликнинг инвестиция сиёсатидаги ўзгаришлар туфайли юзага келган имкониятли сармоядорларнинг банк тизимига таъсирини ҳам ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Давлат бюджетини узлуксиз маблағ билан таъминлашда давлат активларини инвестиция

қилиш ва бошқариш ҳам муҳим роль ўйнайди. Инвестициялаш учта мақсадни кўзлайди: биринчидан, ликвидлик; иккинчидан, фойда олиш; учинчидан эса бу хавфсизлик бўлиб, Давлат активлари хавфсизлиги ҳар доим биринчи ўринга қўйилади.

Давлат активларини инвестиция қилишнинг қонунчилик билан мустаҳкамланиши тақозо этилади. Бу эса, ўз навбатида, инвестиция қилиш ва барча инвестиция маблағларини Ғазначилик бошқарувида Марказий банкда марказлаштириш ва Марказий банк билан ҳуқуқий муносабатларни белгилаб олиб, банк муассасаларининг инвестиция маблағларига рақобат тендерларини ўтказиш имкониятларни беради (бу амалиёт кўпгина хорижий мамлакатларда қўлланилиб келинмоқда).

Бизнингча, эндигина дунё ғазначилигига ўз тамойиллари билан кириб келаётган ривожланиш йўлидаги тизимларга унинг нафақат давлат молияси, балки мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсишида ўз ўрнига эга бўлишида юқорида келтирилган йўналишлар истиқболли бўлиши мумкин.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 26 августдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг касса ижроси тўғрисидаги йўриқнома (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, 01.02.2012, №2320).
3. Давлат бюджетининг ғазна ижроси Қоидалари (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, 16.09.2009, № 2007).
4. Давлат бюджетининг пул маблағларини режалаштириш ва бошқариш тартиби (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган, 17.06.2010, №112).
5. Бочарова О. Миссия у казначейства всегда одна – беречь государственную казну. // «Владимировские ведомости», 2013, №4.
6. Тишина Т. О механизме централизации средств на едином счете бюджета субъекта РФ. // «Финансы», 2013, №5.
7. Эшназаров Т. Ўзбекистон Республикасида ғазначилик тизими асослари (ўқув қўлланма). – Т.: «Iqtisod-moliya», 2012.
8. Акперов И.Г. и др. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации (учеб. пособие). – М.: «Финансы и статистика», 2011.
9. Государственный бюджет о подготовки до исполнения. Министерство Экономии, финансов и планирования Франции. – Париж, 1995.